

Hatvanéves a "Huszonkét év"¹

Mikó Imrének (1911-1977), a kisebbségjogásznak, jogtörténésznek, publicistának, esszéírónak, szépírónak, a királyi Romániában kisebbségpolitikusnak, a magyar parlament képviselőjének, egykori hadifogolyának, tanárnak, a kommunista rendszer kivetettjének, könyvárusnak majd szerkesztőnek - s ki tudja, milyen más minőségét sorolhatnók fel - 1941-ben nagy visszhangot kiváltó monográfiája jelent meg *Huszonkét év* címmel. Jól tudjuk: a könyveknek megvan a maguk sorsa. Ennek is. Miután elhagyta a nyomdát, nagy lelkesedéssel fogadták, de élénk vita is kialakult körülötte. Pár év múlva a tiltott könyvek közé került, majd a századvégi rendszerváltás után ismét felfedezték, hasonmás kiadásban újból nyomdafestéket látott. Történhetett bármi ezzel a terjedelmes monográfiával, egy dolog biztos: aki a két világháború közötti romániai magyar nemzetrésztörténetét tanulmányozza, nem kerülheti meg ezt a művet. Annyira közismert és megbecsült lett, hogy talán ismertetni sem kell a tartalmát. Azok számára, akik hatvan év után ma is kiváló forrásmunkaként forgatják lapjait, sokkal hasznosabb, ha felelevenítünk néhány kevésbé vagy egyáltalán nem ismert mozzanatot a könyv kapcsán. Tanulságos lesz ez azok számára, akiket Nagy György így jellemzett: Mikónak "*a Huszonkét év című kiváló munkáját némelyek manapság is úgy szokták olvasni, hogy «kellemetlen» megállapításain átsiklanak*"². Nos ilyen "kellemetlen" megállapításokat a korabeli értékelők is észrevettek, de nem siklottak át felettük. Így bár az akkori visszhang rendkívül kedvező volt, érdemes szemelgetni a kritikai észrevételekben is, annál inkább, mert a recenzensek gyakran ellentmondtak egymásnak (volt, aki azt dicsérte, amit a másik elmarasztalt), s maga a szerző reagált az őt ért bírálatokra, de azok részleges elfogadása mellett is felsorakoztatta érveit.

Egy fontos körülményre fel kell hívnunk a figyelmet: 1940. szeptember 11-én vonultak be Kolozsvárra a magyar csapatok, a könyv 1941 végén jelent meg. Ha a nyomdai átfutási időt figyelembe vesszük, a szerzőnek alig egy év állt rendelkezésére a 326 oldalas munka megírására. A rálátás az eseményekre nyilván hiányzott. Mondjuk 1940 végén arról kellett írnia, hogy 1939-ben a királydiktatúra idején milyen volt a magyar kisebbség politikai helyzete. Meg aztán számolni kell azzal is, hogy sok olyan, akkor élő személyről esik szó, aki tevékeny részese volt a megjelenített eseményeknek. Mások saját tapasztalatai, és a szerző őket érintő megállapításai nyilván nem mindenben fedhették egymást.

A hozzáállás

A könyvvel kapcsolatos tárgyi megjegyzések leltározása előtt érdemes egy pillantást vetni arra, milyen módon értékelték a kortársak a szerző általános hozzáállását a témához. Szinte egyöntetűen mindenki a tárgyilagosságát dicsérte. Figus-Ilinyi Albert³ az objektivitás mellett a monográfia írójának nagy olvasottságát, szenvedély nélküliségét magasztalta, Juhász István⁴ hasonlóképpen a tárgyszerűségét emelte ki, Makkai László⁵ példásnak nevezi elfogulatlanságát, Siculus⁶ helyesli, hogy a tényekről beszél hűvösen, egy aláírás nélküli cikk⁷ utal arra, hogy Mikó, igen helyesen, hidegen ismertet, óvakodik egyes emberek jelentőségének kiemelésétől, Desseffy Gyula⁸ a szerző politikai beállítottságából vezeti le ezt az elfogultságtól mentes hozzáállást: "*a középúton járó ember, igazságot és egyensúlyt kereső író követelményeinek tesz eleget*", Ferencz Gyárfás⁹ a mikói lényeglátást hangsúlyozza. Még egy román nyelven megjelent recenzió¹⁰ sem vonja kétségbe a tárgyilagosságát, igaz, ehhez hozzáteszi, hogy ez a magyarok tárgyilagossága véleménye.

Egy másik névtelen cikkíró¹¹ inkább a részrehajlás nélküliségre irányuló törekvéséről ír, amit, ha nem mindig tudott érvényesíteni, akkor az nem az ő hibája; mindenesetre egy ilyen munka véget vet a hárijánoskodásoknak, a 15-20 pengős könyvecskék sorozatának, amikor is a szerzők azt bizonygatják, milyen nagy hősök voltak a kisebbségi sorsban. Visszatérő motívum az is, hogy objektivitásának azért nem kellett volna addig elmennie, hogy nem minősíti a kisebbségi élet szereplőit aszerint, szolgálták-e vagy sem a közösség érdekeit. Arató András¹² időnként egyenesen félelmetesnek tartja ezt a tárgyilagosságot, mintha a szerző félne, nehogy rosszul adagoljon, inkább azt mutatja be, *mi történt*, de nem tér ki arra, *miért történt*, nem válaszol ilyen kérdésre, vajon helyes volt-e vagy sem, hogy a kisebbségpolitikusok ezt vagy azt az eszközt használták. Ő is hozzáteszi: a szubjektivitástól mentes Mikó-értékelés erényének azért nem kellett volna átcsapnia abba, hogy a kisebbségi élet főbb szereplőit nem rangsorolja aszerint,

milyen mértékben szolgálták vagy sem a magyar közösség érdekeit. Mások az ellenkezőjét olvasták ki a könyvből, nem azt, hogy Mikó senkit nem pellengérez ki, hanem - mint például a Syla¹³ aláírású recenzió - , hogy ez a könyv vád azok ellen, akik sorból kiugorva megbontották a magyar egységet. Benczédi Pál¹⁴ ehhez hozzáteszi: Mikó bebizonyította, a kisebbségi körülmények között a "sorból kiugrók" mégsem tudták megtörni a kisebbségi magyar egységet.

A példaadó tárgyyszerűség a könyv akkori olvasóinak némelyikében felhívásnak számított arra nézve, hogy a mások birtokolta faktumokkal egészítsék ki a ténymegvilágító Mikó-művet. Ez is a monográfia serkentő hatását igazolja. Ennek tett eleget például Hegedüs Nándor egyik, címében is biztató cikkében¹⁵, kiegészítette a könyv igen alapos dokumentációját, s nyilvánosságra hozta azt a szöveget, amelyet 1934-ben a nagyváradi magyarpárti vezetőség megbízásából a pártvezetőségnek címezve írt. Ugyanaz a szerző egy másik, ezt megelőző cikkében¹⁶ beszámol élményeiről, visszaemlékezik azokra az izgalmas tárgyalásokra, amelyeket a Maniu-kormány idején a közigazgatási törvényről folytatott. Így bár Mikó szaktudományos értekezését nem nevezhetjük emlékiratnak (bár voltak, aki ezt tették, például a B. E. kézjegyzett cikk¹⁷), emlékirat-töredékekre is ösztönzött.

Egymásnak ellentmondó ítélezést olvashatunk ki arra nézve, vajon jogászunk a kisebbségi magyar vezető politikai rétegnek a krónikása-e, vagy méltó helyet kap röntgenképében a kisember is. Az egyik oldalon ott van Juhász István, aki állítja: Mikó emléket emel a magyarság névtelen hőseinek, a másik oldalon olvashatjuk azt a Mikó által visszautasított vádat, mely szerint ez a könyv Bethlen György apológiája volna. A fentihez hasonlóan reflektáló, már említett Siculus is kiemeli, mennyire sokatmondók a tényszerűen bemutatott törvények, intézkedések, de a kötet a 22 év történetét mégis inkább felülről, a felső politikai körökben mozgó szempontjából ábrázolja. Szász Endre¹⁸ egyenesen azt állítja, hogy Mikó "*hátulról forgatja a filmet*", kínossá teszi az objektivitását az, hogy "*a felülkerekedett politika tetején ő is ott úszik*", más szóval: annak a politikai vezető rétegnek a szemszögéből ábrázol, amelynek ő maga is tagja.

A két véglet között helyezkednek el a kiegyensúlyozott ítélezések. Így László Dezső¹⁹ meglegedését fejezi ki afelett, hogy a romániai magyar nemzeti közösség önvédelmi harcában megelevenednek mind a vezetők, mind az egyszerű emberek, észleli ugyan, hogy a magyar politikusok képét élesebb körvonalakkal rajzolta meg, de állítja: a szerző semmiképpen nem az elit történetét írta meg.

A személyhez kötődésnek volt egy másik összetevője, s ebben sem mutatkozott meg egyszólamú visszhang. Padányi Gulyás Jenő²⁰ igazat ad Mikónak abban, hogy az *önigazoló szándék* és a *mártírsemlélet* nélkül tart tükröt a közelmúlt elé. Nem zárja ki, "*lehetnek Mikó könyvében részletek, amelyek bírálat tárgyává tehetők. Ezt az idő és a tudomány elvégzi, ha kell.*" De azt sugallja, hogy múltfeltárásában egyelőre ne valakiknek az igazolását vagy cselekedeteinek felmagasztalását végezzük el. (Ismét a történelmi távlat hiánya.) Ezzel szemben Paál Árpád²¹ szerint az önigazoló szándékok és a mártírsemlélet nem zavarhatják a 22 év történéseinek megírását, mindkét említett tényező felvonultatásából is összeállhat a történelem. Más szóval: a történelmi madártávlat hiánya ne akadályozza meg a "kegyetlen szókimondást", vagy ha úgy tetszik, *saját* érdemeink, *saját* igazi szenvedéseink vagy mások álmártíromkodásának ábrázolását.

Mának szóló tanulság levonására ösztönöz a könyv körüli ilyen korabeli vita. S ez talán hasznosítható azok számára, akik ma felbecsülhetetlen dokumentumként forgatják lapjait. E következtetések előtt talán Makkai László egyengette leginkább az utat. A majdnem egy időben megjelent három könyv - a Mikóé, Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* (kiadási év nélkül) és Tusa Gábor *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Húsz év jellemrajza (1942)* - összevetéséből megfogalmazza a kulcskérdést: "*tisztán áll elöttünk a választási kényszer: vagy emberek vagy eszmék történetét kell megírni, a kettőt együtt ma még aligha lehet.*"²² Az ő megvilágításában az életműben kölcsönösség van a különböző eredetű és célú világnézeti irányok s az ezeknek megfelelő aktivitás között. Szerinte - bár a cselekvés és a világnézet egybekapcsolódik - *akkor* (a történelmi távolság hiányában) jobb, ha lemondunk a nevekről, inkább az eszmék küzdelmét vázoljuk fel, miként azt Tusa teszi. Hatvan év után a felülnézet ilyen hiánya eltűnt. Ma már nem merülhet fel így a kérdés: vajon a húszas-harmincas évek kisebbségi létküzdelmeiben a *tényekre* összpontosítsunk, elvonatkoztatva az eszmék hordozóitól, vagy azokra a *személyekre*, akiknek munkásságán keresztül a főleg politikai doktrínák életre keltek. A személyt és eszmevilágát, a tetteket és a tettek végrehajtóit ma már aligha választhatja el egymástól a kor kutatója.

Tartalmi problémák

A megközelítési mód kapcsán felmerült eszmevillongás mögött végső soron egyes események *megítélésében* megmutató divergencia lapult meg. Ezek közül az egyik ma már aligha releváns szempont ez: a közvetlen átélés, az eseményekben való részvétel mennyire befolyásolja az értékítéleteket. Mikónak többen (így Árvay Árpád²³) szemére vetették, hogy mivel a kisebbségi sors első szakaszát egészen fiatalon élte át, az élmények nyomán megírt rész, és az ezt megelőző, a kisebbségi sors kezdetét bemutató fejezetek között aránytalanság van - nyilván az előbbi javára. Jancsó Béla²⁴ igyekszik feloldani ezt. Ő a könyvet *ismertetőnek, emlékeztetőnek és összefoglalónak* minősíti, s hozzáteszi: mindhárom kritériumnak egyenlő mértékben lehetetlen eleget tenni. Az emlékek hiányában az első rész csakis *ismertető* lehetett, a politikai élet szereplői itt találhatnak hézagokat, ugyanis az adatok híján teljes képet nem lehetett alkotni e korszakról. A mai kutatókat is ösztönző következtetést vont le ebből: a további adatgyűjtésnek elsősorban éppen ezt, a közvetlen emlékezetből jórészt kihullott ténysort kell feldúsítania.

Több oldalról tűz alá vették a szerzőt. Nem egy recenzense - mint például a már említett Thury Lajos - pozitívumként könyveli el, hogy Mikó és az általa félmjelzett politikai vonalvezetés a román és magyar nép közötti együttélés lehetőségeinek megtalálására törekedett. D. M. ilyen elismerő mondatot vetett papírra a szerzőről: "*Felfedi a magyarság körében is megmutató hibákat és a román néppel szemben nem vezetői tollát elfogultság, mert a két nép közötti együttélés lehetőségének megtalálását tartja nemzeti politikánk egyik legfontosabb feladatának.*"²⁵ P. Szentmártoni Kálmán²⁶ viszont - bár egészségesnek nevezi a szerző történelemszemléletét - egyes román politikusok "idealizálására" utal, így kifogásolja a könyvben azt, hogy írója I. G. Ducaban "*a liberális párt utolsó európai vonalú politikusát*" látta, holott a recenzens szerint a balkáni színezet a legnagyobb liberális politikusoknál is elő-előtűnik.²⁷ Paál Árpád idézett cikksorozatában pedig kételyeket támaszt Mikónak - és rajta keresztül a magyarpárti politikának - a Nemzeti Újjászületési Fronthoz való viszonyára nézve. Ez egyébként megszokott volt, hiszen ezt megelőzően, amikor az erdélyi magyarság megalakította a Magyar Népközösséget és belépett a fasiszta ízü, a totalitarista diktatúrát előkészítő szervezetbe, sokan ezt az aktust úgy értékelték, hogy az erdélyi magyar politikusok "beadták derekukat" a románoknak.

Különös sors várt Mikóra: voltak, akik kifogásolták, hogy a bécsi döntés után, miért nem a megtorlás szószólója lett, mások pedig egyenesen románbarátsággal vádolták, ha ezt egyáltalán vádnak lehetett nevezni.

Akadnak ugyanakkor olyanok, akik kifogásolták, hogy a gyérebb tényanyagra építkező részben, amikor a kisebbségi szervezkedés megindulásáról ír, elrajzolja egyes politikai csoportosulások szerepét, ezek a fejezetek halványabbak, mint azok, amikor az aktív politikusként átélt periódus - főleg a Nemzeti Újjászületési Fronthoz való viszony - mérettetik meg.

Leghevesebb bírálói a már említett Szász Endre és Paál Árpád voltak. Szász úttörő munkának tartotta ugyan a *Huszonkét évet*, de felrótta szerzőjének, hogy eljelentéktelenítette a kisebbséggé válás kezdeti passzív ellenállási szakaszát. S ezzel kapcsolatban az említett cikkében olyan szentenciát vet papírra, amellyel kapcsolatban a szakemberek napjainkig menően nemigen értenek egyet (ám vitatkoznak felette). Szerinte az erdélyi magyarságnak a rendíthetetlensége, a passzív ellenállása a békeszerződés megkötéséig *indokolt* volt. (Arról nem szól, hogy ennek milyen káros következményei lettek.) Paál Árpád²⁸ még "überel" is, a passzív rezisztencia korszakában a magyarság megszervezését jellemző politikai nézeteltéréseket holmi kis torzsalkodásoknak nevezte, s állította: ebben a kvázi-tétlenségben jelentős megalapozó alkotások születtek.

Ez a látószög tulajdonképpen a Magyar Szövetség szerepének látszat-leértékelése elleni kifogásba torkollik, közvetlenül érinti az Országos Magyar Párt megalakulásának majd működésének elbírálását. Paál beállításában a Szövetség a maga programjában a korábbi magyarországi pártmegoszlás helyett felvázolta az itt élő magyarság közösséggé kovácsolásának célját. Ezzel a cikkíró a prioritást vindikálja e szervezetnek, nem mondja ki, de sejteti, hogy a Magyar Párt tulajdonképpen átvett egy már létező programot, vagy legalábbis annak elemeit. Azért sem helyesli azt, hogy Mikó úgymond lebecsüli a Magyar Szövetséget, hiszen ebben a szervezetben jelen voltak a kezdetben kiformalódó pártok - így a Magyar Néppárt -, s a szövetség az 1922-es választásokon egységesen lépett fel, létét nem veszélyeztette a pártok egymás elleni harca. Szász Endre addig is elmegy, hogy megkérdőjelezi az *országos* Magyar Párt létrehozásának helyességét, még azt a feltételezést is felvillantja, mi lett volna, ha a magyarság két pártba tömörült volna, s azok pártszövetségben harcolnak? Ez nyílt kihívás volt a Mikó által is képviselt reformcsoporttal szemben. Szász e tömörülés tevékenységében egységbontást látott, megalapozatlannak vélte kisebbségpolitikusunk azon értékelését, mely szerint a reformtömörülés "népies irányzat" volna, hiszen - állítja Szász - tagjai egytől egyig értelmiségiek. (Mintha a népképviselőt feltételezné, hogy ezt a hivatást csak az egyszerű földművesek, a kétkezi munkások vállalhatnák.) A magyarpárti politikusok szemére veti, miszerint kacérokodtak Bukaresttel, balfogásnak minősíti, hogy a reform vonal úgymond feladta az ellenzéki politizálást. Szász szerint a

sérelempolitika hasznosabb lett volna. (Mintha a Magyar Párt nem folytatott volna ilyen politikát.) Hibának könyvelte el, hogy a sérelmekkel szemben a magyar politikusok az erélyes fellépés helyett az "asztal politikát" (az egyezkedést) választották, ennek gazdasági téren esetleg lehetett kedvező következménye, de a kisebbségi probléma megoldásában nem.²⁹

Érdes szavak ezek, tulajdonképpen megkérdőjelezzik a monográfia egész bemérését. Mikó ugyanis - s ezt egyesek, így Thury Lajos³⁰ észrevették és értékelték, bár mások, mint fentebb kiderült, éppen hogy elmarasztalták - a *Magyar Párt* szempontjából értékelt. (S ez nem is lehetett másként, hiszen Mikó ennek a pártnak egyik vezéregyénisége volt.)

S ezzel magára zúdította mindazok haragját, akiknek (akár személyesen) valami osztánivalójuk volt a romániai magyarság akkori egyetlen parlamenti pártjával. Paál Árpád³¹ szinte személye elleni támadást vélt felfedezni, és - a könyv *tárgyilagosságát* felmagasztaló számos elemzéssel szemben - egyenesen a *szubjektivitást* olvasta rá Mikóra, amiért elsősorban a kolozsvári lapokra és a bukaresti parlamentből szerzett ismeretekre támaszkodott kötetének megírásakor. A személyes sértődés kiderül abból is, hogy alaptalannak tartja Mikó megállapítását, mely szerint a Magyar Párt és a sajtó között ellentétek lettek volna, tévesnek minősíti azt a kitételét, hogy a párt csak a radikális *Keleti Újság* átvétele után tudott hathatósabb sajtópropagandát folytatni. Paál szerint 1926 óta a párt hivatalos lapja az *Újság*, s ezt helyezte szembe a *Keleti Újsággal*. Kiélezte a két lap közötti ellentmondást, állította, hogy a *Keleti Újság* eladta magát a pártnak, s az *Újságnak* ezért kellett megszűnnie. Az ilyen kirohanások megértéséhez elegendő annyit mondani, hogy Paál Árpád az *Újság* főszerkesztője volt. Még annyit, hogy ez a cikk a *Magyar Lapokban* jelent meg, amely Mikó szerint beállítottsága miatt szemben állt a Magyar Párttal. A két háború közötti romániai sajtótörténelemmel foglalkozók számára ez a pengeváltás ma is érdekes téma.

Jakab Antal³² is felvette a kesztyűt. Nem akart igazságot osztani, két táborról szól a magyar politizálásban belül, de mindkettőben fellelhető kivétel nélkül salakot. Az egyik szerinte az ún. *intranszigen*s magyarok csoportosulása, akik nem akartak részt venni semmiféle közösségi munkában, mindegy volt nekik, mi történik az itt élő magyarokkal, igyekeztek elszigetelődni, siránkoztak a Trianon miatt bekövetkezett balsors felett (s reménykedtek ennek visszacsinálásában). A másik a "szervező típus", ez a magyarpárti gyakorlat, csak hogy ez a politikai kurzus jórészt az arisztokráciának és a középosztálynak az irányítása alatt áll, s a népi jelleg hiányzik belőle, nem tud tért hódítani.³³ Az ilyen hangvétel túlnő a már említett, egyesek által kifogásolt megközelítési módon, mely szerint a könyv szerzője állítólag nem eleveníti meg a népi erőket. Ez már tartalmi kérdés, arra utal, hogy maga az a politika, amelyet Mikó ábrázol, elhibázott volt, mert hiányzott a népi bázisa.

Balogh Edgár³⁴ ugyanilyen hanghordozásban, néha árnyaltabb, néha szókimondóbb. A Mikó képviselte konzervativizmus javára írja, hogy annyiban engedett a demokratikus fejlődésnek, amennyiben a kisebbségre nehezedő elnyomás nivelláló ereje a vezető magyar arisztokráciát és polgári réteget társadalmilag közelebb hozta a néphez. De az éles kritika sem maradt el: "*Mikó radikális ifjúsági múltja ellenére is szembehelyezkedik a paraszti és munkástömegeket mozgósító kisebbségi törekvésekkel, az Országos Magyar Párt vezérének, gr. Bethlen Györgynek ama nézetét teszi magáévá, hogy egy kisebb egységes csoport eredményesebb munkát tud végezni, mint a nagyobb, széthúzó tábor, ha ez utóbbi jobban is visszatükrözi a közvéleményt.*"³⁵ (Megemlíthetjük ennek kapcsán Arató András³⁶ ehhez hasonló véleményét, aki szerint ez a Mikó-mű előrelépést jelent ugyan nevezetes tanulmányához, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* címűhez viszonyítva, de fiatalkori szociográfiai értekezése nyíltabb, félreérthetlenebb. Egyszóval akkor radikálisabb volt.)

Érdekes megfigyelni, hogy a *Huszonkét év* Budapesten jelent meg ugyan, de a magyarországi visszhang összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint az erdélyi. Tétélezzük fel azt, azért történt így, mert az erdélyieket ez a húsukba vágó téma jobban foglalkoztatta, vagy állítsuk inkább, miszerint Magyarországon kevésbé voltak fogékonyak az emberek az erdélyi magyar nemzetiség szenvedései iránt? A tényeken egyik megállapítás sem változtat. A budapesti *Társadalomtudomány* című tekintélyes folyóirat inkább csak "kipipálta" a témát, 17 sorban számolt be a könyvről.³⁷ (Igaz, hogy dicsérte.) A *Magyar Csillag*³⁸ mindössze egyoldalas recenziót jelentetett meg. (Igaz, hogy ebben magas színvonalú politikai munkának minősítik, amelyben kortesbeszédre utaló egyetlen mondatot sem találunk.) A *Magyar Szemle*³⁹ hasonlóképpen több Erdélyben megjelent könyv recenziója közé helyezte el az egyébként ugyancsak igen pozitív minősítését. ("*Munkája nagy érték, alapja lesz még eljövendőknek*" - írja.) S egy jellemző epizód: Mikó levélben az Országos Közoktatási Tanács Ifjúsági Irodalmi Bizottságához fordult, kérte a könyv terjesztését a tanári könyvtárakban. A Mikó-hagyatékban található válaszlevélben egyebek mellett az állt, hogy e kérelem "*érdemi elintézésre csak hivatalos szakbírálati eljárás után kerülhet sor.*" Mintha az országos visszhang nem lett volna elegendő a kérés teljesítésére.

A válasz

A kötet szerzője nem hagyta szó nélkül az ellene felhozott, igen gyakran alaptalan bírálatokat. Válaszolt rájuk az *Ellenzékben*⁴⁰. Tisztázó írása igen fontos azoknak, akik ma is elsőkézből való információs forrásnak tartják ezt a monográfiát. Mindenekelőtt elosztat egy műfaji félreértést: ezt a könyvet nem a kisebbségben élt magyarság huszonkét évének *történelmi monográfiájaként* írta. Így senki ne rója fel neki (mint Szász Endre teszi), miért nem foglalkozik a kisebbséggé válás korszaka előtti történésekkel. Könyve ugyanis - miként az alcím is meghatározza - az erdélyi magyarság *politikai története* 1918-1940 között.⁴¹ Ebben az értelemben monográfia. Senki ne keressen benne mondjuk *gazdasági, társadalmi* vagy *szellemtörténetet*.

Egyetértett a hozzászólók bírálatával abban, hogy a román uralom alatti magyar kisebbségtörténet minden részletét akkor még nem lehet megírni, ennek tárgyi és politikai okai vannak. Egyebek mellett az, hogy a dél-erdélyi magyarokról csak elővigyázatosan lehet szólni, mert ha nem ezt tennők, a rájuk vonatkozó egyes információk nyilvánosságra hozatalával csakis nekik okoznánk gondot A "fél-erdélyi" szempontú átfogó monográfiához azonban hozzá kell kezdeni, s miért ne éppen a politikum nyomvonalán. Célja *megindítani* egy kibontakozó, átfogó folyamatot. Ez ma is ösztönző program, hiszen amit Mikó elkezdett, az azóta sem teljesedett ki. Meg aztán érdemes figyelmeztetni: könyvét ne úgy kezeljük, mintha megszorítás nélkül az *egész* két háború közötti erdélyi kisebbségi magyarság mindenoldalú politikai mozgásának *teljes* tükré lenne, annak ellenére, hogy események lezajlása idején még ismeretlen volt a későbbi észak- és dél-erdélyi megoszlás, s a politikai mozgástér *egész-erdélyi* volt. Megírásakor ugyanis az *összmagyar kisebbségi* szempont már megcsorbult. Ekképpen Mikó műve az egész két háború közötti, számbeli kisebbségben élő romániai magyarság politikátörténeti monográfiája ugyan, de a *megosztott* Erdély szempontjait figyelembe véve.

Érdekes, ahogyan Mikó lereagálja azt a többszörösen megfogalmazott kritikai észrevételt, mely szerint a magyar kisebbségpolitikában nem mondta ki, kik tévedtek, és kik haladtak az igaz úton. E bírálói között voltak olyanok, akik az egyes társadalmi osztályok helyzetét és törekvéseit tartották mérvadónak a kisebbségpolitikuskok megítélésben. Mikó átvágja ezt a gordiuszi csomót: nem kell ellentmondást keresni e két oldal között, ezek is, azok is egymásra vannak utalva, az erdélyi kisebbségpolitikának az a tragikum, amikor nem egymásért, hanem egymás ellen harcolnak. Ez - bár itt nem mondja ki szó szerint - az *elvtelen magyar egység* Mikó által felvállalt politikai hitvallása. A kommunista baloldal igyekezett tűzzel-vassal irtani ezt az osztályokat úgymond egybemosó ideológiát, a *tévedés* és *igaz út* minősítést aszerint osztogatta, hogy ki ítélte el, ki fogadta el az osztályellentéteknek ellentmondó elvtelen egység jelszavát. Tévedés ne essék! Mikó szótárában az *elvtelen* nem azt jelentette, hogy mindenki *elvek nélkül* kerüljön be a magyar nemzetrészes egységébe. Csak arra szólított fel, hogy mindenki tegye zárójelbe elveit akkor, ha azok megbontanák az egységet.

Nem tartotta megbélyegzőnek kritikusaik azt a kifogását, mely szerint könyve túl "hűvös", s a mai szenvedélyektől izzó politikai életben, amikor személyeskedni kellene, minden irányban előzékeny. Vállalta ezt, sőt általánosított: *"Lehet, hogy annak van igaza, aki ezzel kapcsolatban a «gironde» szerepet osztja ki nekem, de ez a szemlélet, meggyőződésem szerint, az erdélyi politika ősi hagyományaiban gyökerezik"* - írta.⁴²

A szakíró visszautasítja azt a besorolást is, mintha a memoárirodalomban volna a helye művének. A személyes tapasztalatait, emlékeit a *tényleges* folyamatokról csak beleszővi (ott, ahol ez egyáltalán lehetséges) a politikátörténeti jelenségek alakulásába anélkül, hogy ezzel szubjektívizálná azt, ami ténylegesen végbement. Elismeri a hiányokat felemlítő megjegyzések jogosságát arra nézve, hogy a passzivitás korszakát, a Magyar Néppárt, a Magyar Szövetség munkálkodását halványabb színekkel festette meg; a magyarázat azonban kézenfekvő: erre a korszakra nézve van a legkevesebb dokumentum. Azt azonban határozottan visszautasítja, mintha a reformcsoport sugallatára méretezte volna túl e politikai csoportosulás szerepét, vagy egyáltalán valaki/valakik - mondjuk Bethlen György vagy Bánffy Miklós - kívülről inspirálta volna, mit írjon.⁴³ *"Mindezekkel szemben - írta - elsősorban azt kell leszögezmem, hogy könyvem minden külső befolyástól mentesen, csak az én egyéni álláspontomat képviseli. Hiába keresnének mögötte hivatalos vagy félhivatalos támogatást; megjelenéséhez kizárólag egy önzetlen kiadó nyújtott segédkezet."*⁴⁴

Ha ehhez hozzátesszük egy másik megállapítását, mely szerint a könyv körüli vita ellenére nincs semmi hozzátennivalója vagy elvennivalója ahhoz, amit írt, bizton állíthatjuk: ma is egy autentikus, senki által nem manipulált szerző jól megalapozott magánvéleményeként tanulmányozhatjuk ezt az értékes kordokumentumot.

A kéziratról a megjelenésig

Mikó Imre hagyatékából értékes anyag került elő: a *Huszonkét év* eredeti kézírata. A szerző végleges szövegnek szánta, mégis vannak benne módosítások. A kézirat első oldalára saját kezűleg ráírta: "*Kézirat Gyárfás Elemér javításával*". Érdemes nyomon követni ezeket a politikustársától származó módosításokat, amelyeket Mikó messzemenően elfogadott. Kiderül belőlük, hogy Mikó, aki később egyértelműen leszögezte: a monográfia kizárólag "egyéni álláspontját" tükrözi, ezt a saját véleményét a meggyőző észrevételek alapján is alakította. Ugyanakkor a változtatások elfogadásával bizonyította, mennyire nyitott volt akkor, amikor előző saját elképzelését valaki (s így ő maga is) pontosította, vagy egyenesen korigálta.

Az alábbiakban megjelöljük a Studium kiadásában Budapesten 1941-ben megjelent könyv azon oldalait, amelyeken a nyomtatott szöveg - Gyárfás Elemér észrevételei alapján - más, mint az eredeti kéziratban. Az oldalszámok után aláhúzva közreadjuk Mikó eredeti változatát, utána *dôlt* betűkkel a Gyárfás-javasolta változtatást, előrebozsátva, hogy a könyvbe végül az esetek nagy többségében a *dôlt* betűs szöveg került be. S néhány megjegyzést fűzünk e módosításokhoz. Az apró, jelentéktelen, inkább stiláris vagy a tartalmat nemigen érintő simításoktól (mint például "pápiszták" helyett "*katolikusok*") eltekintünk.

5. o. Az Előszóban a szerző megállapítja, hogy a bécsi döntés után nem látott napvilágot olyan összefoglaló tanulmány, mely az erdélyi magyarság "kisebbségi harcait tudományos alapokon és ..." a közírás módszereivel tárná a magyar közönség elé. Gyárfás javítja az aláhúzott szövegrészt: "*kisebbségpolitikai történetét*". A címlap hiányzik a kéziratból, így nem lehet tudni, hogy a könyvben feltüntetett műfaji megnevezés a cím után - Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig - nem éppen Gyárfás sugallatára került oda. Mikó később mindenestre következetesen a gyárfási megnevezést használja.

29. o. A román földbirtokreformról Mikó ezt írta: "Erdélyben először összeírták, hogy mit kell elvenni s ennek csak aránylag kis részét osztották szét a földigénylők között, a többit me gtartották állami tartaléknak (rezerva)." Gyárfás javasolta e mondat folytatását a következőképpen: "*s az állami szervek és magánosok a legkülönbözőbb üzérkedést folytatták az így megkaparintott erdélyi földdel.*" Mikó elfogadta ezt a kiegészítést, ekképpen egyetértett azzal, hogy a visszaélések nem merültek ki a földosztással, a kapott földdel való üzérkedés révén tovább folytatódtak.

34-35. o. Mikó ezt írta: "A csíki magánjavakat azzal az ürüggyel, hogy ennek területét az osztrákok a XVIII. század folyamán Románia testéből szakították ki, minden ellenszolgáltatás nélkül, egész terjedelmében, minden ingó vagyonával együtt kisajátították az állam javára." Gyárfás az aláhúzott megfogalmazás helyett ezt javasolta: "1769-ben történt határrendezés folytán Erdélyhez visszacsatolt havasokat az állami tulajdon és «Csíkmegye közönsége» császári kegy folytán csak haszonélvezője volt..." s a "kisajátították" helyett "*elkobozták*". A Gyárfás-féle módosítás itt nyelvtanilag kifogásolható, helyesen "*havasoknak*" "*havasokat*" helyett. A pontosítást Mikó kis kihagyással elfogadta ily módon: "... azzal az ürüggyel, hogy az állami tulajdon...", s a folytatás a Gyárfás-beszúrás, kihagyva az "*1769-ben történt határrendezés folytán visszacsatolt havasokat*" szövegrészt. Az eltekintés a konkrét történelmi megjelöléstől talán azt sejteti, hogy Mikó - mivel nem kisebbségtörténetet írt - nem akart kitérni a történelmi előzményekre, ezekből csak annyit említ, amennyi a kisebbségi helyzetre átsugárzik.

58. o. Mikó ezt írja az 1926-os választásokról: "Az eredményt a körzetvezetők a megyei választási irodához terjesztik be, ahol a központi választási bizottság kiszámítja a pártok arányát és szétosztja a mandátumokat." Gyárfás az aláhúzott szövegbe az "ahol" elé beírta: "*ez pedig az igazságügy-minisztériumba*" E változtatás elfogadása látszólag jelentéktelen, s mégis fontos. Szemlélteti, hogy ha választási csalásról van szó, akkor ez nem csak alacsonyabb, hanem minisztériumi szinten is bekövetkezhetett.

60. o. Mikónak a *Patria* című lapból vett idézetéből kimaradt egy fontos mondat. A Mikó-szövegben ez olvasható: "... román választókat löttek agyon Megölték őket azért, hogy ne szavazhassanak románokra. Szavazhassanak Barabás Bélára, aki egy életen keresztül üldözött mindent, ami román." A mondat így értelmetlen. Akiket megölték, szavazhassanak? Gyárfás beszúrta a kihagyott mondatot a "románokra" szó után: "*Nagyromániában a magyar, szász, zsidó és cigány a csendôr védelme alatt áll. Szavazhat [s nem "szavazhatnak"] Barabás Bélára .*" Ez a kiegészítés fontos, aláhúzza, mennyire képmutató volt az akkori román sajtó akkor, amikor a kisebbségek üldözésének korszakában a magyar, szász, zsidó és cigány úgymond csendôri "védelméről" ír.

71. o. Ugyancsak az 1926-os választásokról szólva a kéziratban ez olvasható "... az 1926. májusi parlamenti választás azonban beigazolta, hogy tényleg tiszta választásokon a magyar tömegek a Magyar Párt mellett nyilatkoznak meg." Gyárfás az aláhúzott színtagma helyébe ezt írta (s ezt fogadta el Mikó): "*ha az erôszak nem játszik közbe*". Minden bizonnyal Mikó is rájött, hogy mondata feltételezi, hogy 1926-ban "tényleg tiszta választás" zajlott le Romániában.

88. o. "Bármennyire is tetszetős tétel volna, a magyarság társadalmi és politikai életében felmerülő ellentétek nem az osztályok szerinti megosztás után igazodtak, hiszen grótot éppen úgy találhatunk a baloldalon, mint a szélső jobbon..." - áll a kéziratban. Gyárfásnál a kijelölt szöveg javítása: "*nem a társadalmi osztályok magatartására vezethetők vissza ...*" A könyvbe így került be. Ennek a Gyárfás-féle finomításnak az elfogadása szemlélteti, hogy Mikó nem volt a szó szoros értelmében "osztályharcos" politikus, miként azt a kommunista baloldal - magához édesgetve - néha állította róla. Hiszen hajlandó volt feladni az "az osztályok szerinti megosztás" szókapcsolatot a "*társadalmi osztályok magatartása*" javára, amiből hiányzik az osztályharcra még csak emlékeztető "megosztás" is.

119. o. Nem lehet tudni, vajon Gyárfás javaslatára, de Mikó kihúzta a következő mondatot a kéziratból: "Különbben is a kisebbségi jogi irodalomban tisztázott kérdés, hogy a kisebbségi panaszt nem lehet ahhoz a feltételhez kötni, hogy belföldi fórumok előzőleg kielégíttessenek." Ez kényes kérdés. Addig, amíg a Népszövetség működött, különleges esetekben valóban lehetett hozzá fordulni akkor is, amikor helyi-országos szinten minden fórum nem utasította el a kérést. De ebből nem lehetett egyetemes elvet faragni. Ezt láthatta be Mikó, amikor a viták elkerülése végett inkább lemondott megállapításáról, amely ebben a formában nyilván ma, hatvan év után sem érvényes.

198. o. Itt hosszabb módosító javaslatot olvashatunk. A kéziratban ez áll: "Hitler uralomra jutása és első sikerei a román politikai életben is mély nyomokat hagyott, s a román nacionalizmus kivirágzásához az olaszokkal való rokoni kapcsolat időnkénti felújítása és a magyar revíziós mozgalom elleni küzdelem is hozzájárult. Károly király felismerte az európai politikában történt eltolódást és Goga uralomra hívásával kísérleti ballont engedett fel." Gyárfás piros ceruzával bekarikázta a "mély" szót, s a lapszélre odaírta. "*Ne!*" E szövegrész helyett a következőt javasolta: "*Hitler uralomra jutása és az első nagy sikerének hatása alól a román politikai élet sem tudta kivonni magát s a román nacionalizmus kivirágzásához az olaszokkal való rokoni kapcsolat felújítása és a magyar revíziós mozgalom elleni küzdelem is hozzájárult. Ezért Károly király Goga uralomra hívásával kísérleti ballont engedett fel.*" Mikó szó szerint így jelentette meg könyvében ezt a passzust. Mindebből kiolvasható valami: Mikó megláthatta, hogy Gyárfásnak igaza van. (Bár ezt az utókornak kellett/kell igazolnia.) Románia fasisztizálásakor a legnagyobb veszélyt a vasgárda uralomra jutása jelentette. Így mindaddig, amíg a király a legionáriusokat úgy, ahogy féken tudta tartani, aligha állíthatjuk, hogy a fasiszmus (egyelőre 1938-ban) mély nyomokat hagyott az ország kormányzásán. Való igaz, hogy megnyílt az út a királydiktatúra, a totalitarista állam, a korporatista (tehát fasiszta) színezetű államalakulat bevezetése előtt. Goga kormányát azonban *ekkor* még úgy is lehetett minősíteni, mintha a *nyílt* vasgárdista-fasiszta doktrínával szemben az enyhébb fasisztoid színezetű változat lett volna. Mikó ezzel a pontosításával lehetővé tette, hogy a Romániában előretörő fasiszmus térhódításában érzékeltethessék a fokozatosságot.

218. o. A Nemzeti Újjászületési Front és ezen belül a Magyar Népközösség megalakulásáról Mikó a kéziratban így vélekedett: "Most már a kormány kereste a módot és alkalmat arra, hogy az állampártba a magyar néptömegeket is bevonhassa." Gyárfás itt látszatra lényegtelen változtatást javasol: a "bevonhassa" szó helyett a "*megnyerje*" kifejezést. Ám e mögött mély mondanivaló húzódott meg. Már bevonni a hatalomba valakit/valakiket, és megnyerni őket. Ez utóbbi még nem feltételezi, hogy bevonták a hatalomba. Mikó jó érzékkel rájött e különbségre, s engedett Gyárfásnak, ezzel a Nemzeti Megmentési Front keretei közé tartozó, a Magyar Népközösségben kifejtett tevékenységét is minősítette. Lehet, hogy csak utólag, de meglátta, hogy a magyarság részvétele e szervezetben nem hatalomközelséget jelentett, hanem csak azt, hogy részt vesz egy intézményben, amely a hatalmat gyakorlatilag a magyarok nélkül gyakorolja.

288. o. A Nemzeti Újjászületési Frontban résztvevő kisebbségi politikusok és a király viszonyáról, jelesül a egyik királyi fogadásról a kéziratban ilyen jellemzés található: "A királyi fogadás a legbarátságosabb légkörben zajlott le. A kormány tagjai és a román közélet előkelőségei sorra ismerkedtek meg a magyar fronttanácsosokkal, a legelőzékenyebb G. Gafencu külügyminiszter volt, aki kéréseinket mindig támogatta, s az ebéd utáni cercle keretében a király elsőnek Bánffy Miklóssal hosszan elbeszélgetett és biztosította őt a magyar kérdés iránti jóindulatáról."⁴⁵ Gyárfás ennél a szövegrésznél erélyes volt, piros ceruzával aláhúzta azt, hogy "legbarátságosabb légkörben" "a legelőzékenyebb G. Gafencu külügyminiszter volt, aki kéréseinket mindig támogatta," kihúzta, hogy "az ebéd utáni cercle keretében a király elsőnek Bánffy Miklóssal hosszan elbeszélgetett és biztosította őt a magyar kérdés iránti jóindulatáról". A könyvbe ezek után ez került be: "... a király ebéden látta vendégül a megjelenteket [Nincs szó arról, hogy sorra megismerkedtek a magyar fronttanácsosokkal] Az ebéd utáni cercle keretében a király Bánffy Miklóssal is elbeszélgetett." E találkozás kedélyességét rontotta a következő, a könyvben benne maradt mondat, amely szerint "Az ünnepi hangulatot csak az zavarta meg hogy elmaradt a február 27-i közkegyelem, ami sok magyar politikai fogoly szabadulását jelentette volna." Gyárfás javaslatának elfogadása sok mindent megmagyaráz a Mikó féle önrevízióról. Tudni kell, hogy az általa leírt ebéden ő is ott volt. Minden bizonnyal megtévesztette a román politikusok fehér asztal melletti mézes-mázás szavai és a más alkalmakkor elhangzó nyers támadásaik közötti kontraszt. Időközben rájöhetett, hogy egy ceremónián két koccintás közötti kedélyeskedés és a törvényhozás, de még inkább a törvényalkalmazás két

különböző dolog. Lehetséges még egy feltételezés: Mikó szándékosan hivatkozott a királyi ebéden tapasztaltakra, ez nem tévesztette meg őt, s az olvasóra akarta bízni, hadd betűzze ki az általa leleplezett tények és a képmutató magyarbarátkozás közötti ellentétet. S mivel látta, hogy még egy olyan kiváló politikus, mint Gyárfás Elemér sem ezt dekódolta kéziratából, inkább lemondott róla.

229. o. Gyárfás ugyancsak azzal a szándékkal, nehogy túl rózsaszínűre festve elevenedjék meg a román hatalom, kihúzott a kéziratból egy mondatot. Ez azután a megállapítás után következett, amelyben a magyar politikai foglyok megkegyelmezésére vonatkozó általános intézkedés késlekedésére utalt a szerző, s így hangzott: "Így csak később egy-egy különleges esetben gyakorolt a király kegyet a magyar politikai foglyokkal szemben." (margón ez állt: "Mikor?") Ez a mondat nem jelent meg a könyvben. Mikó valószínűleg rájött, hogy a csak hallomásból szerzett ilyen hírek nem felelnek meg a valóságnak.

236. o. A kötetben ez olvasható: "Románia rendi parlamentje ünnepélyes keretek között nyílt meg 1939. június 7-én." A kéziratban ennek a mondatnak a folytatása, majd egy újabb mondat így hangzik: "s a képviselőknek a nyári melegre való tekintettel ezúttal fehér front-egyenruhában kellett megjelenniük. A képviselői eskü új szövegében volt egy kellemetlen kitétel az ország területi épségéről, ezt is le kellett azonban tennie annak, aki azt az áldozatot hozta, hogy az új parlamentben a magyarság jogaiért idegen egyenruhában szálljon síkra." Ezt az aláhúzott szövegrészt valaki (nem lehet tudni, Gyárfás-e) kihúzta. E nélkül jelent meg a könyv. Ebből kiolvasható, hogy Mikóban minden bizonnyal nyomot hagyott a korabeli ellenérzés, kérdőjel: vajon a magyar politikusoknak valóban feltétlenül fel kell öltetniük magukra a királydiktatúrát előrevetítő, majd a totalitarizmusra jellemzően egyetlen párttá alakult Nemzeti Újjászületési Front egyenruháját? Meg aztán kínos volt, hogy egy évvel azelőtt, hogy a bécsi döntés Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélte, a romániai magyar politikusok Románia határainak sérthetlenségére esküdtek, még ha ezt fogcsikorgatva tették is, abban a reményben, hogy így bejuthatnak a parlamentbe, s ott képviselhetik a kisebbségi magyarok ügyét. Ki tudja, talán valamiféle szégyenérzés készítette Mikót arra, hogy ne emlékeztessen ilyen, többféleképpen interpretálható eseményekre?

240. o. Gyárfás ismét enyhíteni akart azon, hogy kedvező kép alakuljon ki a rendi Romániáról. Mikó kéziratában a Nemzeti Újjászületési Front s a Magyar Népközösség megalakulása utáni szakaszról ez szerepel: "Alig telt el ismét öt hónap az első eredmények jelentkezése után ..." Piros ceruzával ismét kérdőjel van a lap szélére és javítás. Mikó ezzel is egyetért, így az aláhúzott rész helyett ez került be a könyvbe: "azzal, hogy a legsürgősebb kérdések napirendre kerültek ..." Kimaradt tehát az "eredmények". A szerző ezzel részben felülvizsgálta eddigi álláspontját, elismerte, hogy a pártok feletti új, antidemokratikus országos szervezet munkálkodásának nem voltak kitapintható eredményei, legfeljebb napirendre tűzött bizonyos kérdéseket.

253. o. Gyárfás újból finomít, nehogy az a látszat keletkezzék, mintha a korporatív rendszer Romániában valami kézzelfoghatót nyújtott az itteni magyar nemzetközösségnek. Mikó szövege így szól: "A kisebbségi törvény tehát [ezt a szót Gyárfás javaslatára kihúzta a szerző] a Bánffy féle emlékirat és a németek ellenállása folytán zátonyra futott s az írott ígéret miatt a kormány kénytelen volt a magyarság kéréseinek egy részét gyors ütemben teljesíteni." Az aláhúzott mondatrész helyett Gyárfás javaslatára ez került be a könyvbe: "... az írott ígéret miatt" helyett a "helyette" szó, a folytatás pedig "a kormány kénytelen volt a magyarság kérései közül néhányat teljesíteni". A szerző talán itt is megérezte, ne becsüljük túl azt, amit ez a fasizmus felé nyitó rendszer morzsaként odaszórt a magyarságnak.

A kilencven évvel ezelőtt született Mikó Imre immár 24 éve örökre átköltözött a "csendes Petőfi utca" egyik oldaláról a másikra, a Házsongárdi temetőbe Minden bizonnyal fogékony lenne a mai szakembereknek a Gyárfás Eleméréhez hasonló megalapozott észrevételekre könyvével kapcsolatban. A mű egészének értékén azonban ez nem sokat változtatna. Legfeljebb fényesebben ragyogna egy több mint fél évszázadot átélte remekmű, amely a mostani formájában is ott van az erdélyi eszmetörténet kincsesládájában.

Jegyzetek

¹ Előtanulmány a Mikó Imréről készülő monográfiához.

² Nagy György: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Komp-Press Kiadó, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999, 84.

- ³ Figus-Ilinyi Albert: *Huszonkét év*. Szamos, 1942. január 9.
- ⁴ Juhász István: *Huszonkét év*. Ellenzék, 1942. január 31.
- ⁵ Makkai László: *A magyar szellem útja a trianoni Erdélyben*. Hitel, 1942. október.
- ⁶ Siculus: *Huszonkét év*. Esti Újság, 1942. január 17.
- ⁷ *Két erdélyi könyv*. Jelenkor, 1942. március 1.
- ⁸ Desseffy Gyula: *Erdély huszonkét esztendeje*. Kis Újság, 1942. március 7.
- ⁹ Ferencz Gyárfás: *Huszonkét év ... Székely Nép*, 1942. január 25.
- ¹⁰ Artur Anderco: *Mikó Imre: "Douaseci si cincini ani" 1918-1940*. Tribuna Ardealului, 1943. 450. sz.
- ¹¹ *Huszonkét év*. Esti Napló, 1942. január 14.
- ¹² Arató András, *Huszonkét esztendő*, Magyar Nemzet, 1942. március 21.
- ¹³ Sylva, Dr. Mikó Imre: *"Huszonkét év"*. Székelykereszturközi Unitárius Egyház, 1942. február 2.
- ¹⁴ Benczédi Pál: *Mikó Imre: Huszonkét év*. Unitárius Közlöny, 1942. február 2.
- ¹⁵ Hegedüs Nándor: *"Többet kockáztatunk a további hallgatással, mint a hangos megszólalással..."* Nagyvárad, 1942. február 7.
- ¹⁶ Hegedüs Nándor: *Huszonkét év*. Nagyvárad, 1942. január 10.
- ¹⁷ B. F.: *Két erdélyi visszaemlékezés*. Friss Újság, 1942. február 13.
- ¹⁸ Szász Endre: *Széljegyzetek Mikó Imre politikai történetéhez*. Székely Nép, 1942. február 8.
- ¹⁹ László Dezső: *Huszonkét év*. Estilap, 1942. 76. sz.
- ²⁰ Padányi Gulyás Jenő: *Mikó Imre: Huszonkét év*. Láthatár, 1942. február 2.
- ²¹ Paál Árpád: *Huszonkét esztendő*. Magyar Lapok, négyrészes cikk január 8, január 9, január 10, január 13.
- ²² Makkai László: *i. m.* 404-405.
- ²³ Árvay Árpád: *Huszonkét év*. Estilap, 1942. január 14.
- ²⁴ J. B. [Jancsó Béla]: *Mikó Imre: Huszonkét év*. Kiáltó Szó, 1942. március.
- ²⁵ D. M.: *Mikó Imre: Huszonkét év*. Kisebbségvédelem, 1942. 5-6. sz.
- ²⁶ P. Szentmártoni Kálmán: *Irodalom*. Keresztény Magvető, 1942. 1. füzet.
- ²⁷ Ebben a Szentmártoni-féle véleménynyilvánításban van még egy vizsgálódásra ösztönző gondolat, amelyet akár máig menően érdemes elemezni: ő nem fogadja el Mikó szentenciáját, mely szerint az irodalom és a politika *mindig* külön vágányon haladt az erdélyi magyar kultúrában. A "mindig" ellen van kifogása, utal arra, hogy az írók között rengeteg politikus volt, a legkülönbözőbb világnézettel, Arra viszont nem tér ki, hogy *irodalmi művekben* milyen mértékben fedezhető fel a politikum

- ²⁸ Paál Árpád, *i. m.* IV. rész.
- ²⁹ Nem rosszindulatból, csak feltételezésként megjegyezzük: Szász Endre neve nem szerepel a *Huszonkét év*ben. Vajon nem emiatti sértődés húzódik meg negatív ítélezése mögött?
- ³⁰ Thury Lajos: *Mikó Imre: Huszonkét év*. Esti Újság, 1942. január 17.
- ³¹ Paál Árpád *i. m.* I. és II. rész.
- ³² Jakab Antal: *Rend az erdélyi vitában*. Magyar Út, 1942. 44. sz.
- ³³ Jakab Antal kérlelhetetlen bírálatot fogalmaz meg: "*Két életigenlés küzd egymással szemben, de szívós makacssággal. Az egyik, amely a liberalizmus szellemében megfogalmazott magyar történelmi hagyományok alapján áll, míg a másik, amely a honfoglalás kori múltra tekint vissza és az akkori meghamisíthatatlan nemzetközösségi eszmét szeretné megvalósítani. Ez utóbbi politikai doktrínája a vérszerződés, az előbbié viszont egy szirupos magyar konglomerátum, amely szavalatok és pohárköszöntők mámorával akarja lecsitítani a jogos népi igényeket.*" (I. mű.)
- ³⁴ Balogh Edgár: *Négy új erdélyi emlékirat*. Az Ország Útja, 1942. augusztus.
- ³⁵ Balogh Edgár, *i. m.* Jellemző, hogy Balogh Edgár Mikó Imre hatvanadik születésnapjára írt köszöntő soraiban (*Mikó Imre 60 éves*, Igaz szó, 1971. 5.) huszonkilenc évvel később már egészen másképpen vélekedik, most már nincs szó "szembehelyezkedésről" a paraszti és munkástömegekkel. Ezt írja: róla "»*Úriember*«, aki kiváltságok és fennhéjzás helyett tudást, műveltséget, haladó hagyományt és a néphez, az emberiséghez hű magtartást mentett át osztálya ellentmondásos múltjából, a tömegek forradalmi mozgalmához csatlakozva." (Balogh Edgár, *Mesterek és kortársak*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974. 454. (Ebben a kötetben újra közli az 1941-es és 1971-es írását.)
- ³⁶ Arató András, *i. m.*
- ³⁷ P. P.: *Mikó Imre: Huszonkét év*. 1942. január-február.
- ³⁸ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Huszonkét év*. Magyar Csillag, 1942. 6. sz.
- ³⁹ Szász Zsombor: *Erdélyi könyvek*. Magyar Szemle, 1942. 5. sz.
- ⁴⁰ Mikó Imre: *Vita a "Huszonkét év" körül*. Ellenzék, 1942. április 4.
- ⁴¹ Ezt egyébként egyik recenzense jól megértette. Thury Lajos világosan leszögezi, hogy ez a könyv *politikátörténet*, a monografikus jelleg erre a pásmára vonatkozik. (Thury Lajos *i. m.*)
- ⁴² Mikó Imre, *i. m.* Itt jegyezzük meg, hogy hagyatékából előkerült egy nyomtatásban meg nem jelent kézirat, amelyben kifejti, mit jelent "gironde"-nak lenni. Címe *A magyar gironde útja Erdélyben*.
- ⁴³ Azt megjegyzi, hogy Bethlen György és Bánffy Miklós - mindkettő főnöke volt - olvasta a kéziratát, megbeszélések folytak köztük, de egyikük sem várt el gyökeres változtatást az eredeti szövegen. Ezt azért érdemes figyelembe venni, mert - mint a továbbiakból kitűnik - Gyárfás Elemér is látta a nyomdába még nem került szöveget, nem egy módosítást javasolt, s ezeket Mikó (ezt a továbbiakban ismertetjük) el is fogadta.
- ⁴⁴ Mikó Imre, *i. m.*
- ⁴⁵ A könyv egyes bírálói minden bizonnyal az ilyen megfogalmazásokra gondoltak akkor - mint ahogyan Szász Endre tette (*i. m.*) -, amikor kifogásolták a könyv szerzőjének túl előzékeny viszonyát a királyhoz.

- [Varga Attila: A román Alkotmány módosításának időszerűsége \(elvi szempontok, javaslatok, észrevételek\)](#)

- Kántor Zoltán: Az állam és az alkotmány
- Takács Ferenc László: Alkotmányosdi
- Toró T. Tibor: Alkotmányozás és közösségi felelősség
- Tóth Judit: Alkotmányos hit - politikai illúziók nélkül
- Veress Emőd: Az 1991-es román Alkotmány reformja
- Victor Ducelescu: Az Alkotmány felülvizsgálatának néhány elméleti és gyakorlati szempontja
- Iulian Poenaru: Gondolatok egyes alkotmányos rendelkezések demokratikus természetéről
- Dr. Sulyok István: Az alkotmányosság kérdése Romániában
- Dr. Willer József: A kisebbségi jog az utódállamok alkotmányaiban
- 2.2. Az 1991-es Alkotmány vitája. Az alaptételek megvitatása
- Michael Mann: Megállította-e a globalizáció a nemzetállam emelkedését?
- Kiss Dénes: A határon túli magyarság egészségügyi helyzete és a státustörvény egészségügyi kedvezményeivel szembeni viszonyulása
- Balázs Sándor: Hatvanéves a "Huszonkét év"
- Jobbágy István: A kisebbségek fogalmának meghatározási problémája a nemzetközi kapcsolatokban
- Tóth Károly Antal: "A nemzet halott!"
- Zakota Zoltán: A romániai magyarság intézményrendszerének gazdasági feltételeiről
- Demény Gyöngyvér: Kisebbségek oktatási jogai és a magyar tannyelvű felsőfokú oktatás Romániában
- Gáti Attila - Orbán Márta: Privatizáció és vállalatértékelés
- Nagy Csongor István: A romániai kisebbségi jog 1945 és 1989 közötti történetének tendenciái, különös tekintettel a romániai magyarság történetére (I.)
- A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája 1990
- Az alkotmány-javaslat főbb szakaszai

(c) Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999-2004
Impresszum | Médiaajánlat | Adatvédelmi záradék